

Kulturhistorisk utredning kring
ODALFÄLTET

RAÄ 86 i Garpenbergs socken, Hedemora
kommun, Dalarna

7 ARKEOLOGISK RAPPORT

2010:10

Dalarnas museum

Kulturhistorisk utredning kring

ODALFÄLTET

RAÄ 86 i Garpenbergs socken, Hedemora
kommun, Dalarna

Greger Bennström
Eva Carlsson

ARKEOLOGISK RAPPORT

2010:10

Dalarnas museum

Renritning: Greger Bennström och Eva Carlsson
Form: Eva Carlsson
Vinjett: Sven-Olof Gudmunds
Framsida: Gruvkapellet i Garpenberg. Foto: Greger Bennström

Rapporten kan beställas från Dalarnas museum, Box 22, 791 21 FALUN
tfn 023-76 55 00, fax 023-283 58, e-post info@dalarnasmuseum.se

© Lantmäteriverket Gävle 2006. Medgivande MS2006/02203

© Dalarnas museum 2010
Tryck: Dalarnas museum, Falun, 2010
ISSN 1400-8815

Innehåll

Inledning	5
Syfte.....	5
Metod.....	6
Arkivstudier.....	6
Kartanalys	6
Specialinventering	6
Fornlämningar.....	7
Historik.....	7
Utredningsområdet	9
Kartanalys	10
Lilla Bredsjön.....	10
Odalfältet.....	11
Västra 1 och 2.....	12
Fördjupad fornminnesinventering	13
Resultat	13
Lilla Bredsjön.....	13
Odalfältet, Västra 1 och 2	15
Tolkning.....	15
Lilla Bredsjön.....	16
Odalfältet, Västra 1 och 2	16
Bedömning.....	17
Lilla Bredsjön.....	17
Odalfältet, Västra 1 och 2	17
Sammanfattning	18
Referenser.....	18
Arkiv	18
Tekniska och administrativa uppgifter	19
Nyregistrerade lämningar, bilaga 1.....	21
Tidigare registrerade lämningar, bilaga 2	22
Teckenförklaring, bilaga 3.....	23

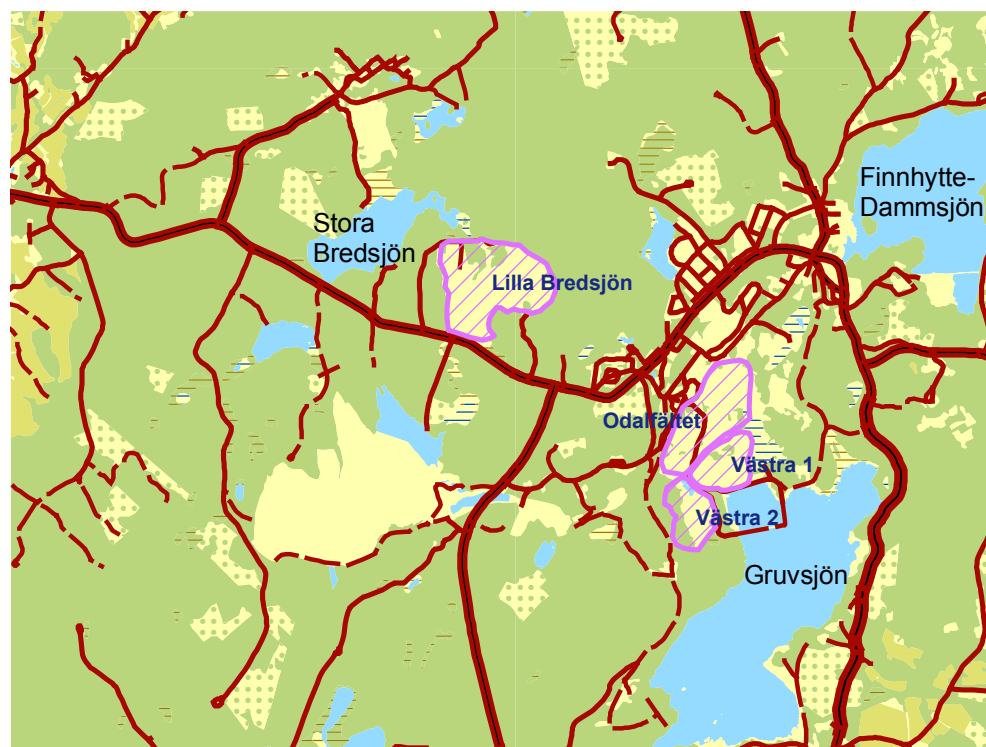
Inledning

Boliden Mineral AB vill ha fyra delområden i Garpenberg utreda inför framtida åtgärder. Delområdena är Lilla Bredsjön, Västra 1 och 2 samt Odalfältet nordväst om Gruvsjön. Dalarnas museum har fått i uppdrag att göra en kulturhistorisk utredning av områdena (figur 1).

Garpenberg tillhör Dalarnas medeltida bergslager och i och runt Garpenberg finns talrika lämningar efter gruv- och hyttverksamhet både från äldre och nyare tider.

Syfte

Syftet är att klargöra förekomsten av forn- och kulturlämningar samt värdefulla kulturmiljöer inom det aktuella utredningsområdet. Utifrån resultatet görs sedan en bedömning av de sammanvägda kulturmiljöerna.

Figur 1. Utdrag ur fastighetskartan. De fyra utredningsområdena är markerade med lila. Skala 1:50 000.

Metod

Utredningen har bestått av tre moment: arkivstudier, kartanalys och specialinventering.

Arkivstudier

Studierna har bestått i att ta fram uppgifter ur Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, litteratursökning samt en genomgång av Lantmäteriets arkiv.

Kartanalys

Kartanalysen syfte var att klargöra områdenas markanvändning och fysiska struktur under de senare århundradena. Den är ett utmärkt hjälpmedel vid inventering, när man söker såväl enskilda lämningar som övergripande strukturer i landskapet. Den kan också nyttjas retrospektivt för att tolka mänskliga aktiviteter och markutnyttjande under äldre tid.

Kartmaterialet har haft skiftande karaktär. Målsättningen har varit att använda den äldsta kartan över respektive fastighet, i detta fall storskifteskartor eller motsvarande och det har givit en spännvidd på 75 år, från 1776 till 1851. Ett problem med dessa kartor har varit att de oftast inte varit så detaljerade. Det fanns ingen karta över odalfältet centrala delar i lantmäteriets arkiv, därför har ett kopparstick över Garpenbergs gruvfält från 1767 använts (Ugla/Widstrand 1943:193). Ytterligare gruvkartor finns förmodligen i bl.a. Bolidens arkiv.

Kartstudierna har innefattat framställning av historiska kartöverlägg och en analys. Lämpliga kartor har valts ut, excerperats och rektifierats digitalt mot fastighetskartan i ArcView. Därefter har en skriftlig analys gjorts.

Huvuddelen av utredningsområdet tillhör numera Backgården förutom Garpenbergs odalfält, men fastigheterna har förändrats mycket under årens lopp. Äldre fastighetsbeteckningar är Kuppgården, Funkhyttan, Prästgården samt Gruvskogen. De kartor som hämtats från Lantmäteristyrelsens arkiv anges med en aktnumrering som för Dalarna börjar med U, därefter sockennumret, för Garpenbergs del nr 13. Sedan följer numret för jordregisterenheten och sist ett löpnummer för akten. Akter från lantmäterimyndighetens arkiv inleds med 20 för länet, GAR för Garpenberg och sist ett löpnummer.

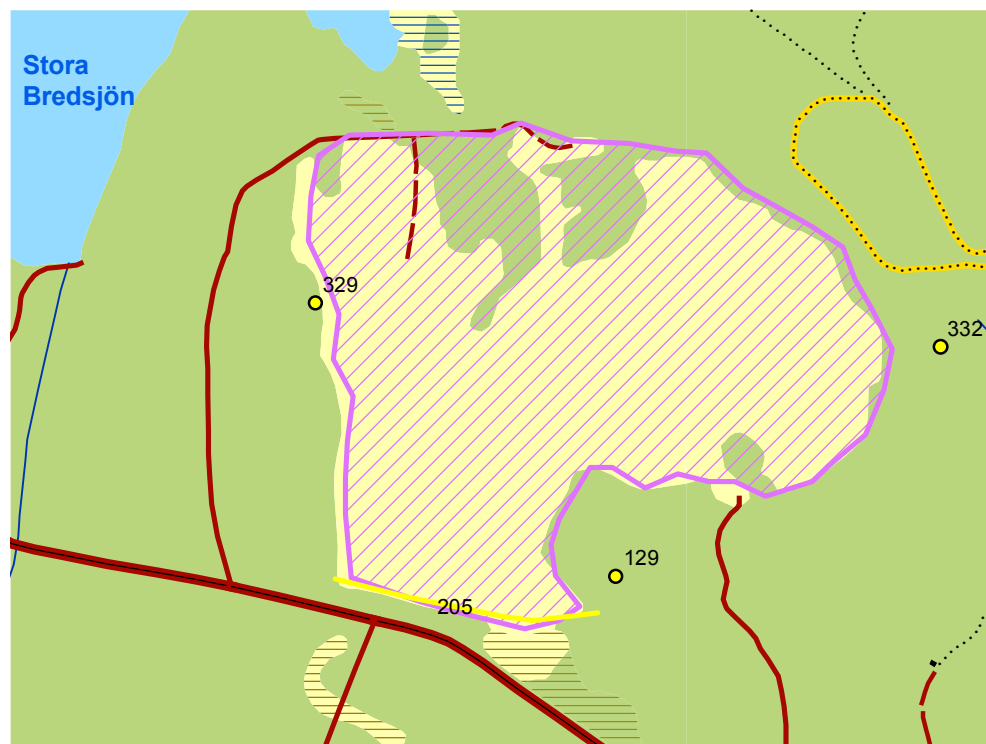
Till analysen har fogats en del för sammanhanget relevanta uppgifter.

Specialinventering

En specialinventering gjordes i form av en fördjupad fornminnesinventering. Den utfördes den 14-15 september 2010. Ambitionen var att identifiera, beskriva, avgränsa och lägesbestämma synliga kulturhistoriska lämningar som har något skyddsvärde, dvs. både fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar.

Områdena har genomströvats till fots. De ytor som redan var täckta med tjocka lager av gruvslam eller andra utfyllnadslager har endast översiktligt inventerats. Likaså har delar av området kring Odalfältet inventerats översiktligt på grund av stängsling och rasrisk. I övrigt har utredningsområdena gått igenom med relativt täta slag. De platser där historiska underlagskartor visat på eventuella lämningar har undersökts extra noga.

Nya relevanta lämningarna lägesbestämdes med GPS, kopplad till en handdator med underlagskartor, och beskrevs enligt Riksantikvarieämbetets praxis. I vissa fall fotograferades också lämningarna digitalt. Redan kända lämningar besöktes också för kontroll och eventuella ändringar eller kompletteringar.

Figur 2. Utdrag ur fastighetskartan över utredningsområdet vid Lilla Bredsjön. De tidigare registrerade lämningarna har bedömts som övrig kulturhistorisk lämning och har markerats med gult. Skala 1:10 000.

Fornlämningar

Riksantikvarieämbetets riksomfattande fornminnesinventering för den ekonomiska kartan utfördes i Garpenberg 1963 och en revideringsinventering genomfördes 1989–90. 2004 utförde Dalarnas museum en kulturhistorisk utredning i Garpenberg, men den berörde inte direkt det nu aktuella området (Carlsson & Sandberg 2004).

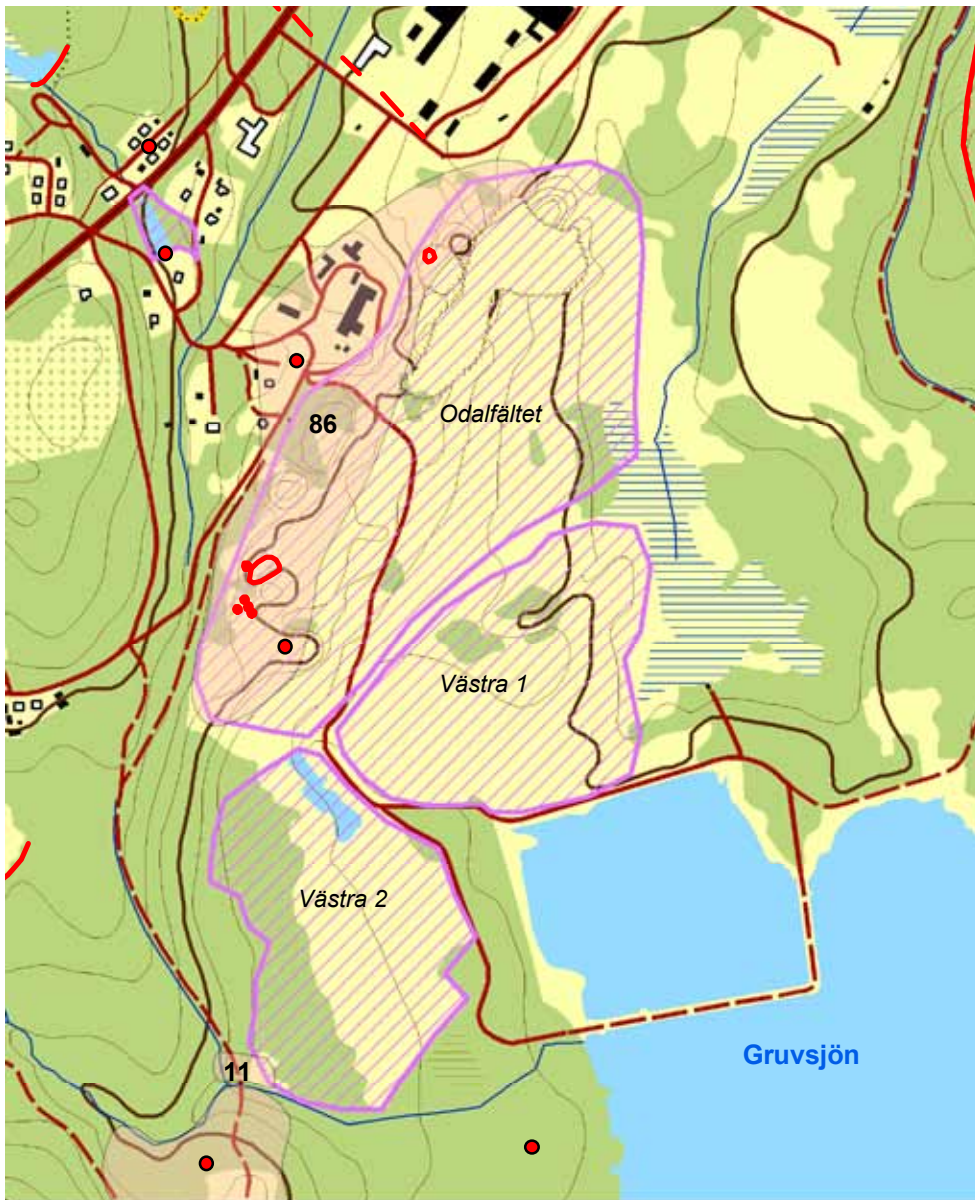
Vid tidigare inventeringar har fyra lämningar registrerats inom eller strax utanför utredningsområdet vid Lilla Bredsjön (figur 2): två uppgifter om gårdstomter (RAÄ-nr 129, 329), en uppgift om gruvhål (RAÄ-nr 332) och en dammvall (RAÄ-nr 205) som står som bevakningsobjekt, se bilaga 2.

De tre utredningsområdena vid Odalfältet-Gruvsjön berör två sedan tidigare kända fornlämningar (figur 3), det stora gruvområdet Garpenbergs Odalfält (RAÄ-nr 86) och en hyttlämning (RAÄ 11) samt Gruvkapellet (RAÄ-nr 32), se bilaga 2.

Historik

Garpenberg är en utpräglad bergslagsbygd. Runt om i landskapet finns talrika lämningar efter både äldre och nyare tiders gruv- och hyttverksamhet. Det finns tecken som tyder på att en viss brytning av kopparmalm kan ha börjat redan på 700–800-talet (Qvarfort 1981). Det var dock under medeltiden som metallhanteringen i Garpenberg verkligen tog fart och bygden skapades.

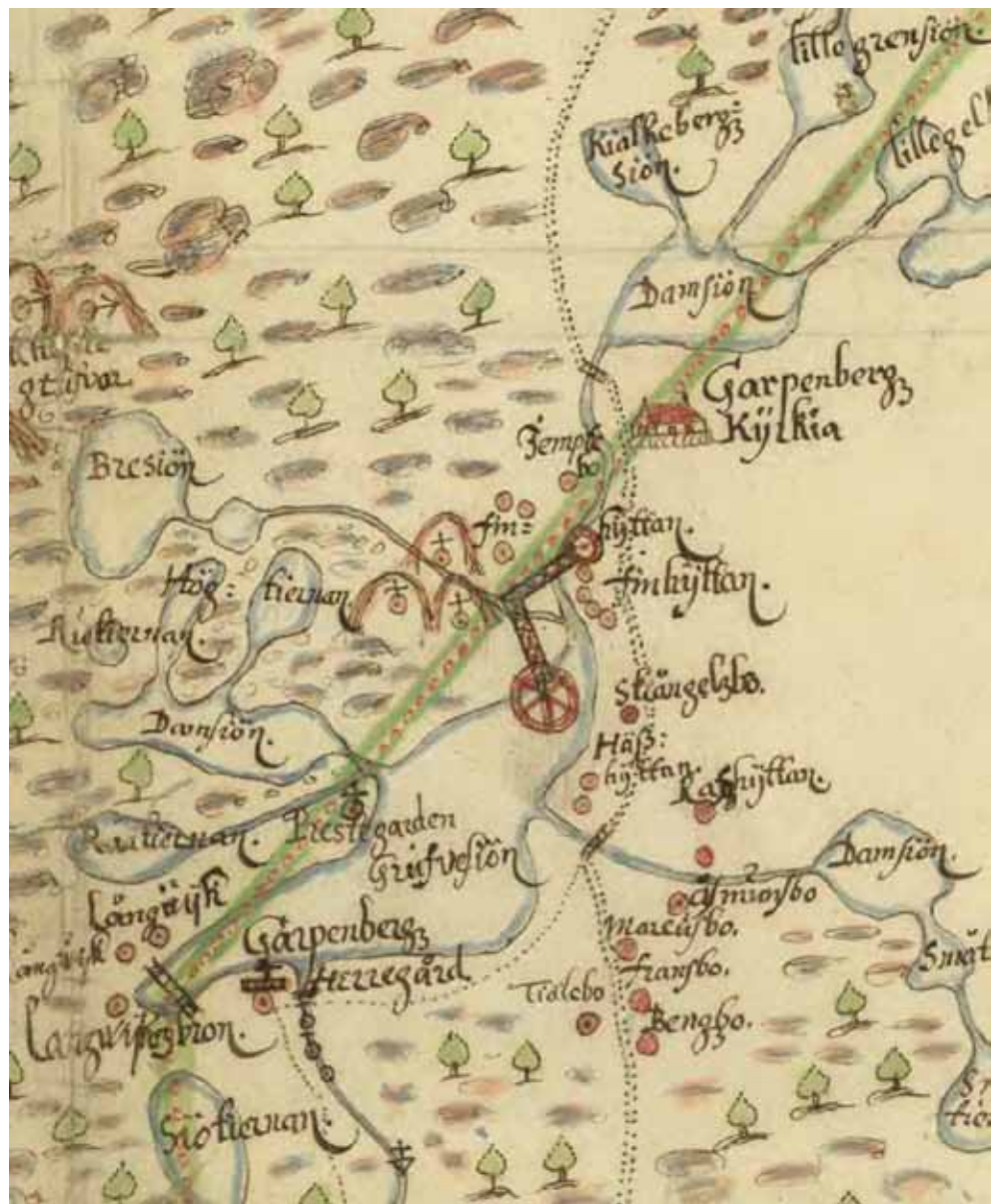
Under högmedeltid hör Garpenberg till Vikabergs bergslag. Under 1400-talet slås Vikaberg ihop med Bispbergs bergslag och bildar Nedre Bergslagen. Spåren efter den medeltida bergsmansbygden är omfattande.

Figur 3. Utdrag ur fastighetskartan med de tre utredningsområdena vid Grusjön med tidigare registrerade lämningar markerade. Skala 1:10 000.

Äldsta kända skriftliga belägg för Garpenberg är från 1402 då en köpeskilling betalades i koppar, berget nämns 1474 (Landholm 1999:186). Förutom en del senmedeltida källor och ortsnamnsformer med t.ex. efterleden -hyttan och -benning, finns talrika lämningar i landskapet. Det kan röra sig om gruvfält, t.ex. Odalfältet och Ryllshyttfältet, hyttplatser, dammar, vattenrännor, vägsträckningar och gårdslägen med omgivande odlingsmark. Den metall som har dominerat verksamheten i centrala Garpenberg är koppar, men även silver och järn har framställts (Carlsson & Sandberg 2004).

1607 bildades Garpenbergs socken och ungefär samtidigt verkar Garpenbergsbyarna ha skiljts från Nedre Bergslagen och fått en självständigare ställning. Gruv- och hyttverksamheten i Garpenberg har under historiens gång haft flera uppgångs- och nedgångsperioder och även många olika ägare och intressenter. 1911 nedlades dock Garpenbergs bruk helt. Själva gruvverksamheten har dock överlevt, och drivs sedan 1957 av Boliden Mineral AB, som är den utan jämförelse största näringen i Garpenberg (ibid.).

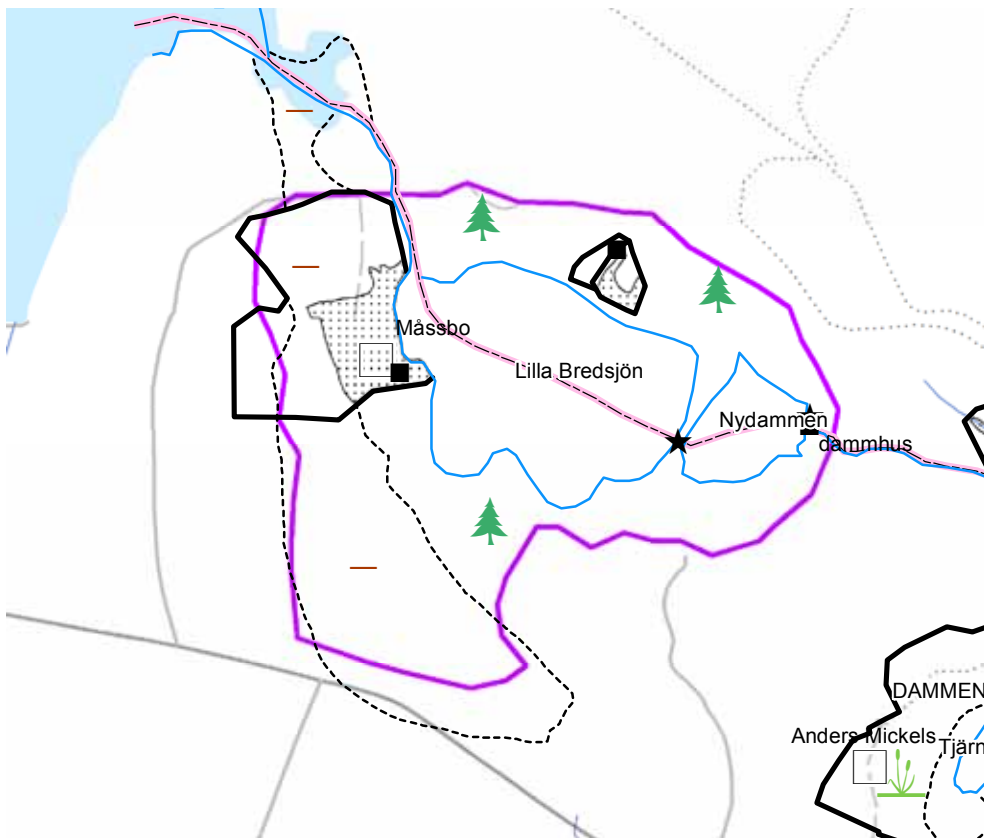
Figur 4. Karta från 1650 visar bl.a. att det gick en stånggång från hyttplatsen vid Finhyttan ner till gruvfältet (U51-1:1).

Utredningsområdet

De växlande konjunkturerna gjorde att gruvdriften var så gott som ödelagd 1509. Gustav Vasa ägnade dock gruvorna stort intresse. Flera gruvor nämns vid namn i förteckningar från t.ex. 1551 och 1564, men det är andra namn än gruvorna hade på t.ex. 1700-talet (Rönnegård 1957).

Malmen började sedan tryta och kopparbrytningen upphörde 1579. Den låg förmodligen nere till 1601, då Karl IX tog nya tag. 1609 byggdes vattenhjul med stånggång och pumpar, en vattenkonst. 1641 uppfördes en ny vattenkonst, brytningen var omfattande och Garpenberg Sveriges näst största kopparproducent. Sjöar dämades och kanaler grävdes för att få fram tillräckligt med vatten till konsterna (Rönnegård 1957). 1638 blåstes bergsmännens kopparhyttor ner och då upphörde även deras gruvbrytning. Brytningen sköttes därefter av en ägare.

1919-26 byggdes ny gruvanläggning med nytt centralschakt, lave, spelhus, krosshus, smedja samt anriktningsverk. 1942 inträffade ett svårt ras och norra

Figur 5. 1700-talets kulturlandskap runt Lilla Bredsjön tolkat urifrån äldre kartor. Fastighetskartan syns i bakgrunden. Skala 1:10 000.

delen av Dammsjön dämades 1943. 1950-53 byggdes nuvarande anläggning med lave och anrikningsverk.

Prästgården benämndes tidigare Bergsäng. Det äldsta kända skriftliga belegget för det namnet kan vara från 1402. Gården skänktes 1486 till Gudsberga kloster och drogs in till kronan vid reformationen. Den har tillhört prästgården sedan åtminstone 1650 (Landeholm 1999:218).

Kartanalys

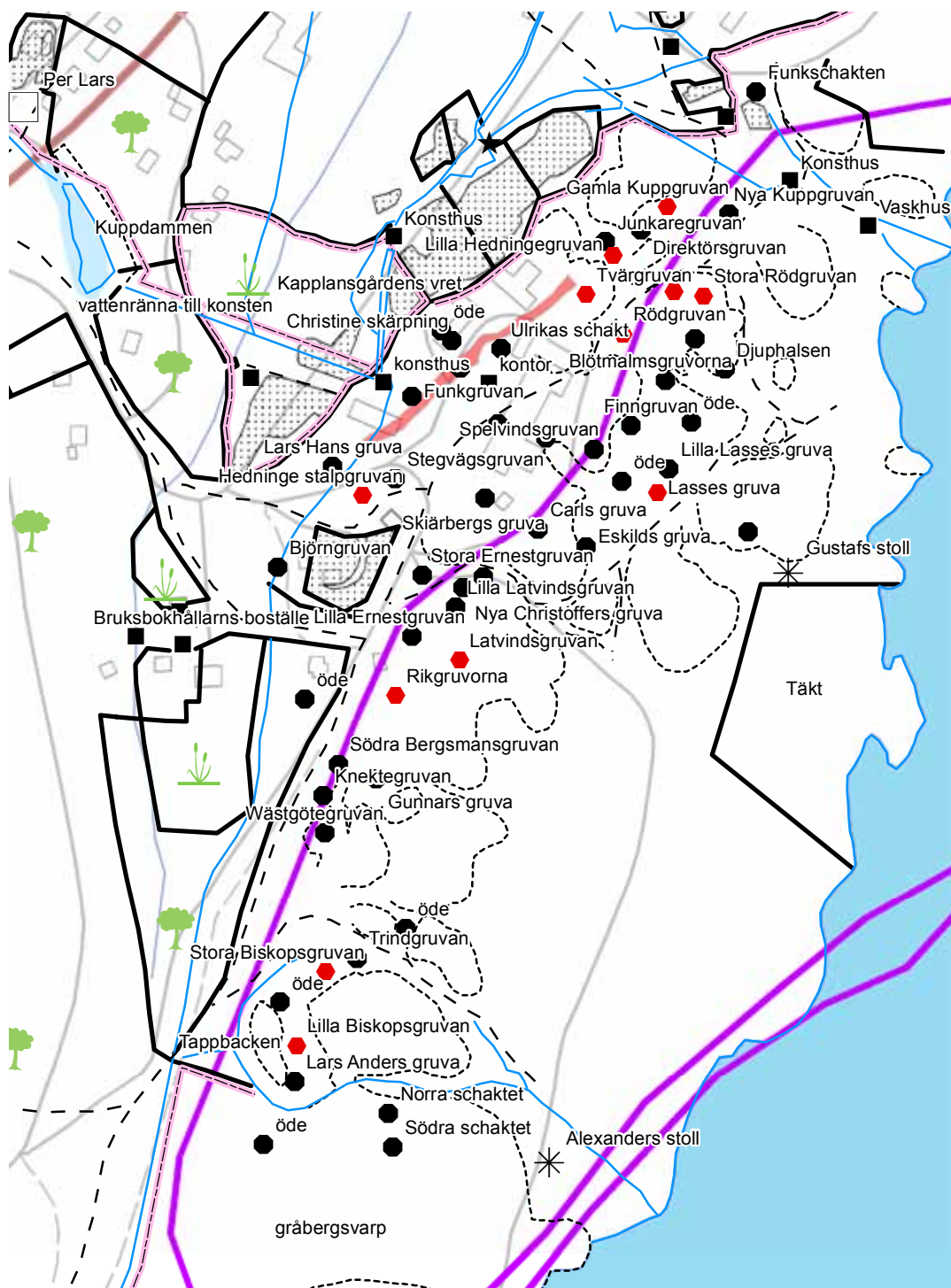
Lilla Bredsjön

Lilla Bredsjön låg på utmarken på gränsen mellan Gruvskogen och Kuppgården. Kuppgården karterades 1813 (U13-30:2). Gruvskogen som senare räknats till Funkhyttan karterades 1776 (U13-13:2). Som ett komplement har en geografisk avritning från 1650 använts (U51-1:1).

Det vattensystem som Lilla Bredsjön tillhörde har utgjort en viktig del i gruvområdets kraftförsörjning. Det framgår av en karta redan 1650 (figur 4). På 1700-talet var sjön åtminstone till viss del dämnd och definitivt Nya Dammen sydost därom (figur 5). Vid det breda dämmet fanns också ett dammhus.

På Lilla Bredsjöns västra sida låg gården/torpet Mässbo omgiven av åker- och ängsmark. På östra sidan fanns en mindre uppodling.

Sjön, dammen och större delen av odlingsmarken ligger idag dolt under tjocka lager gruvslam.

Figur 6. Odalfältet i slutet av 1700-talet. Rödmarkerade gruvor började brytas före 1600-talet. En sträckning med gammal gruvbrytning har markerats med ljusrött. Fastighetskartan syns i bakgrunden. Skala 1:4 000.

Odalfältet

Garpenbergs gruvfält karterades bl.a. 1767 (Ugla 1768/1943). Den västra delen finns med i lantmäteriakter från 1738 och 1776 (U13-41:2, U13-13:2). Gruvfältet bestod då av en mängd gruvhål och schakt samt stollgångar, konster, spelhus, dammar, vattenledningar, pipstockar, vaskverk och gråbergsvarp (figur 6). Väster om gruvorna låg Bruksbokhållarbostället med åkrar och ängar mitt bland gruvhålen. Norr därom låg ett område som benämndes Kapplansvre-

ten. Den bör ha tillhört Kapplansgården längre österut. Vreten har varit ett centralt område för distributionen av vattenkraften som letts genom kanaler till konster och spelhus. Stånggångar har utgått därifrån.

Kuppdammen i väster var viktig för regleringen av vattenkraften. Från den gick en vattenränna/pipstoll till konsten/spelhuset. Vattenkonsten vid gamla Kuppgruvan byggdes 1639, 1643 byggdes ett spel.

Av de mer än 50 gruvschakt som nämns av Ugla så var tio i bruk 1767. Många hade tagits upp under 1600- och 1700-talen, men en del antogs vara äldre "grufvornas ålder räknas från hedna tider som ej synes otroligt" De som troligen är äldre än 1600-talet är rödmarkerade på kartan (figur 6). Det var Lilla och Stora Biskopsgruvan, Rikgruvan, Latvindsgruvan, Lassesgruvan, Rödgruvorna, Tvärgruvan, Gamla Koppargruvan, Hans Drängas gruva, Hedningestalsgruvan och Lilla Hedningegruvan. De två senare bröts 1767. Mellan gruvschakten fanns gråbergsvarp.

Hülphers berättar att nedgång skedde på stegar i alla gruvor, dock kunde man vid alla lingångar åka ner på tunnor. Vid Rålamb's, Direktörs och Ulrikas schakt skedde uppfordringen med hästvind, men vid Funkiska gruvan genom spel eller vattenverk. Vattenkonsterna gick med överfall.

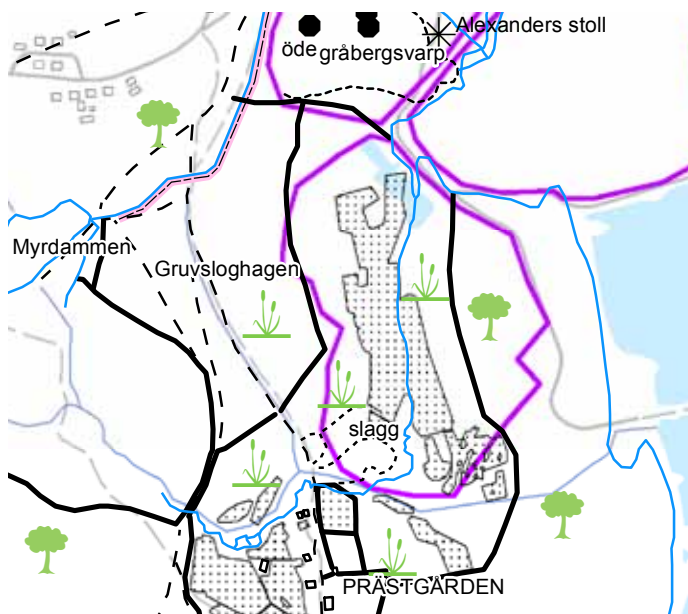
Det skall på 1600-talet ha funnits en bönestuga vid Funkgruvan. Där finns en byggnad 1767 utan angivelse av funktion. Gruvkapellet med contoir i samma byggnad var utsatt på 1767 års karta (Rönnegård 1957:177). Kapellet inrymde på bottenvåningen förutom bönerum ett laboratorium och på övervåningen gruvkontoret.

På 1940-talet gjordes en genomgripande modernisering och nyanläggning av gruvfältet. I samband med det flyttades kapellet till nuvarande plats (Rönnegård 1957:177ff). Kapellet byggnadsminnesförklarades 1988 (www.w.lst.se).

Västra 1 och 2

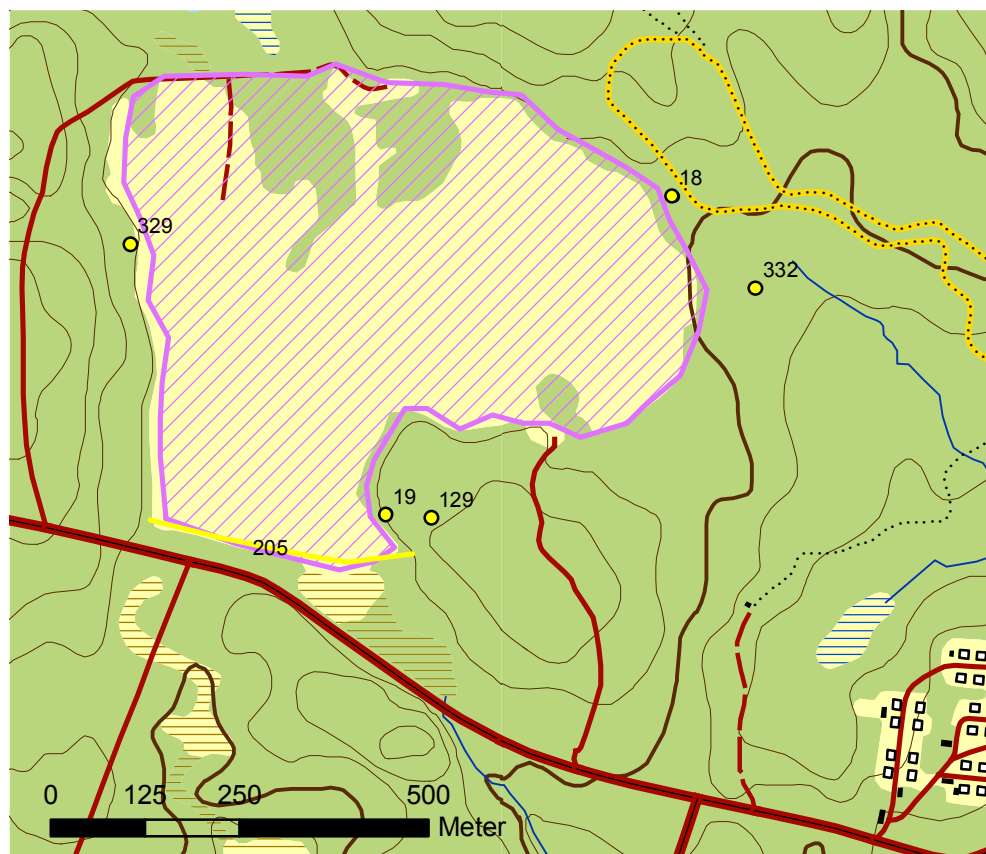
Området Västra 1 ligger ute i Gruvsjön och Västra 2 på Prästgårdens mark. Analysen är i huvudsak gjord utifrån arealavmätningen 1851 (20-GAR-67).

Kyrkan ligger öster om Gruvsjön medan prästgårdens mark i huvudsak har legat väster om sjön. Gården låg på 1800-talet i en sänka omgiven av inägomark (figur 7).

Figur 7. 1800-talets kulturlandskap prästgårdens mark. Fastighetskartan syns i bakgrunden. Skala 1:10 000.

Den uppodlade sänkan norr om gårdsbebyggelsen omgavs av skogsmark. Marken närmast bäcken brukades som åker, resten inom hägnaden som äng. Åkertegarna var väldikade. Även ett mer höglänt område i sydöst brukades som åker. Det hade många odlingsrösen. Åkrarna omgavs av ängs- och hagmark. I sydvästra kanten av utredningsområdet fanns gruv- och slaggvarp.

Figur 8. Utdrag ur fastighetskartan, Lilla Bredsjön med de nyregistrerade övriga kulturhistoriska lämningarna, nr 18 och 19 markerade med gult. Skala 1:10 000.

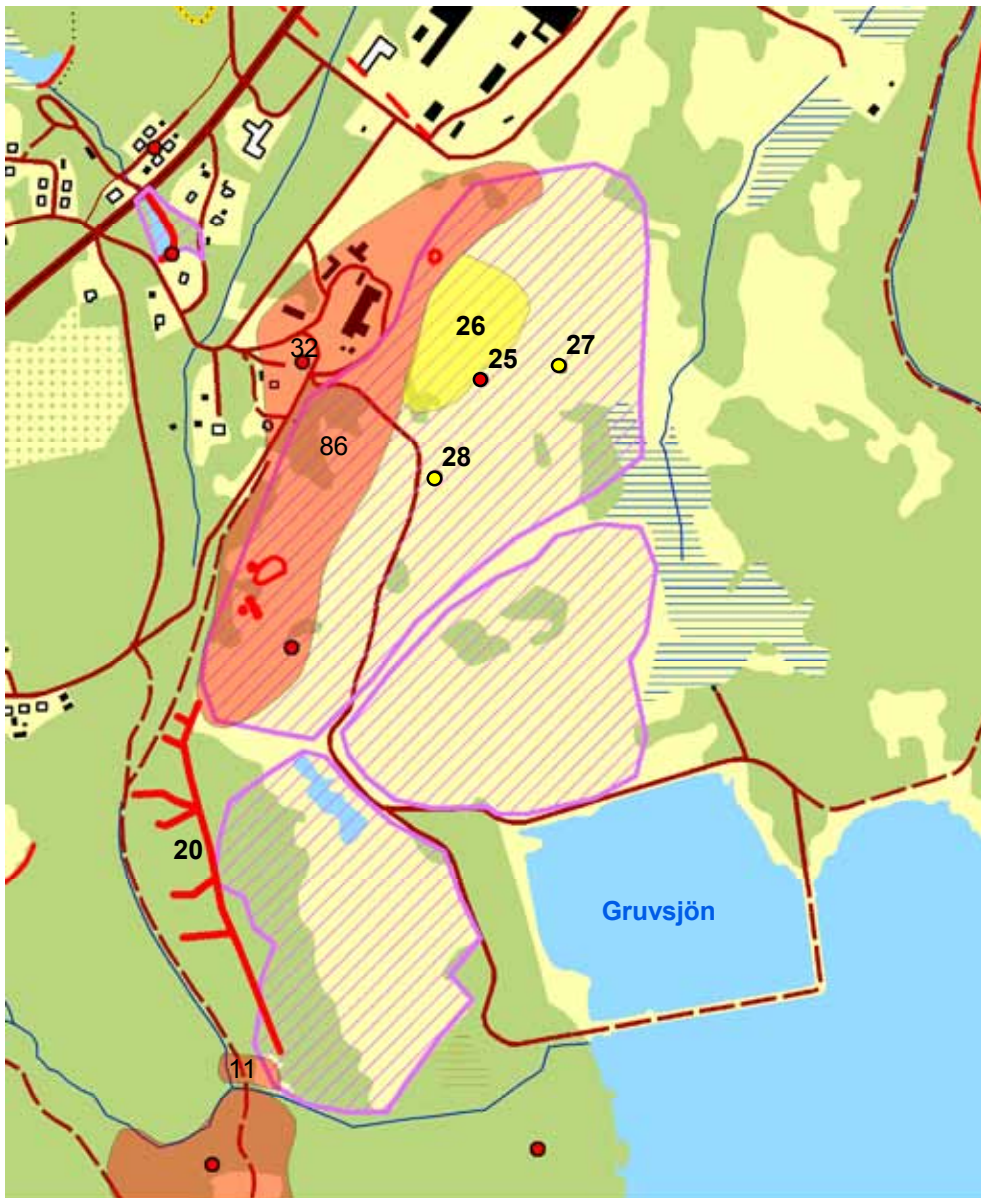
Fördjupad fornminnesinventering

Marken vid Lilla Bredsjön och Västra 2 består i huvudsak av befintliga slamdammar med skogsbeväxt moränmark i utkanterna. Västra 1 utgörs huvudsakligen av tjocka utfyllnadslager av gruvslam och gråberg. Kartanalysen visar att delområdet huvudsakligen har legat i Gruvsjön innan den sänktes 1943. När det gäller det tredje delområdet utgörs det i väster av Odalfältets gruvområde (RAÄ-nr 86) och i norr av ett gruvområde med stora dagöppningar. I övrigt består området av utfyllnadslager och gråbergsvarp med mindre trädbeväxta impediment. Sydvästra delen av Odalfältets gruvområde var inhägnat på grund av rasrisk och besöktes därför inte. Likaså blev norra delen av utredningsområdet endast översiktligt inventerat på grund av de gruvhål som fanns där. Östra delen av området har legat i Gruvsjön innan den sänktes. Inom delområdet fanns ett flertal anläggningar som verkade förhållandevis moderna och som var mer eller mindre förstörda. Dessa bedömdes inte ha något skyddsvärde och har därför inte tagits upp i inventeringen.

Resultat

Lilla Bredsjön

Två jordrymningar/provgropar kunde registreras i utkanten av utredningsområdet, nr 18 och 19 (figur 8). De var 3 resp. 2 m i diameter med vall runt kanten. Några lämningar efter Mossbo gårdstomt (RAÄ-nr 329) kunde inte iakttas. Kartanalysen visar att den bör ha legat ca 150 meter längre öster ut

Figur 9. Utdrag ur fastighetskartan med de nyregistrerade lämningarna vid Odalfältet - Gruvsjön, nr 20 och 25-28. Fasta fornlämningar är markerade med rött och övriga kulturhistoriska lämningar med gult. Skala 1:10 000.

än aktuell markering i fornminnesregistret. Därmed är eventuella lämningar täckta av gruvslam. Det samma gäller för de vid kartanalysen konstaterade odlingarna i norr och dammanläggningarna. Inte heller kunde några lämningar efter Torrbo gårdstomt (RAÄ-nr 129) iakttas. Placeringen är också mycket osäker. Ett område med odlingslämningar finns ca 350 m sydöst om fornminnesregistrets markering, d.v.s. direkt norr om vägen mot Hedemora och direkt öster om stickvägen åt norr. Detta var dock för långt utanför det aktuella utredningsområdet för att tas upp här. Gruvhålet (RAÄ-nr 332) kunde inte heller återfinnas i terrängen. Marken här var mycket sank med tät växtlighet. Dammvallen (RAÄ-nr 205) var intakt och stämde i stort sett med tidigare uppgifter. För en fullständig beskrivning av lämningarna, se bilaga 1.

Figur 10. Den unika åttkantiga gruvöverbyggnaden från 1600-talet i SÖ delen av Odalfältet. Foto: Greger Bennström.

Odalfältet, Västra 1 och 2

Fem nya lämningar kunde konstateras inom de tre utredningsområdena (figur 9): en vattenränna (nr 20), en stollgång (nr 25), ett gruvområde (nr 26) och två husgrunder (nr 27-28).

Vattenrännan var ca 500 m lång med anslutande skrådiken. Den gick från södra änden på Odalfältet (RAÅ-nr 86) ned till hyttområdet (RAÅ-nr 11). Gruvområdet (nr 26) består av en stor dagöppning med rester efter flera gruvhål samt gråbergsvarp och husgrunder. På grund av rasrisk och stängslingar blev området endast översiktligt inventerat. Stollgången (nr 25), eller rättare sagt öppning till stollgången, ligger alldeles i kanten av gruvområdet och var 2x2 meter. De två husgrunderna (nr 27 och 28) låg även de relativt nära gruvområdet. Den ena, nr 27, var relativt liten och gjuten av betong medan den andra, nr 28, var ca 20x20 m med en vägg/grund av stenblock i kallmur. Ca 230 meter sydsydväst om husgrund nr 28 visar kartanalysen en stollgång, Alexanders stoll. Inga spår av den kunde dock upptäckas i fält. För fullständig beskrivning av lämningarna, se bilaga 1.

Tolkning

Det fanns relativt få lämningar inom de fyra utredningsområdena. Då områdena till stora delar var utsatta för senare tids exploateringar var detta också att vänta.

Lilla Bredsjön

De två jordrymningarna vid Bredsjön, 18 och 19, är svåra att uttala sig vidare om. De var dock inte helt nya då det växte stora barrträd i vallarna runt själva gropan. Kartanalysen visar att Mossbo gårdstomt (RAÄ-nr 329) bör ha legat ca 150 m längre västerut än aktuell markering i fornminnesregistret. Därmed är eventuella lämningar täckta av gruvslam. Det samma gäller för odlingen i norr och de äldre dammläggningarna. Det är oklart varför FMIS placerat Torrbo gårdstomt (RAÄ-nr 129) vid Lilla Bredsjön. Enligt Rönnegård (1975:57) och kartanalysen i Carlsson & Sandberg (2004:15) har Torrbo legat öster om Ryllshyttan. Gruvområdet RAÄ-nr 332 är inprickat i FMIS utifrån SGU:s karta. Inga spår efter gruvverksamhet kunde

Figur 11. Ingången till Gustafs stoll. Foto: Greger Bennström.

ses i det sankta och tätbeväxta området, men det är svårt att veta hur exakt inprickningen på kartan är. Ingen större eftersökning gjordes då markeringen egentligen ligger utanför utredningsområdet. Dammvallen RAÄ-nr 205 verkar vara en ganska sen anläggning. På generalstabskartan från 1898 finns dammen inte med. Men däremot på ekonomiska kartan från 1963, då har också slamdammen anlagts. Slutsatsen blir därför att dammvallen är anlagd samtidigt som Lilla Bredsjön började användas som slamdamm och inte har något med äldre tiders bergsbruk att göra.

Odalfältet, Västra 1 och 2

Vattenrännan (nr 20) är möjligen den som finns med på ett kopparstick från 1767 och där benämns "Wattuledning ifrån Tappbacken" (Landeholm 199:189). Den verkar ha anslutit till hyttområdet RAÄ-nr 11 i söder. Det är något oklart varför denna vattenränna har anlagts då det finns en bäck i väster parallellt med rännan, vilken också ansluter till hyttområdet. Vatten verkar ha tagits från bäcken via rör eller rännor ovan jord till skrådikena och vidare till rännan. Kanske har det funnits flera olika verksamheter i hyttområdet vilka behövde separata vattenkraftsanläggningar?

Funktionen för de två husgrunderna nr 27 och 28 är oklar men har troligen samband med senare tiders gruvverksamhet. Nr 27 är helt gjuten av betong medan nr 28 har kallmurade och tegelmurade partier.

Gruvområdet, nr 26, innehåller enligt kartanalysen fyra gruvhål samt i kanten av detta Gustafs stoll, nr 25. I fält kunde också flera husgrunder och gråbergsvarp konstateras. Denna del av Odalfältet har dock kraftiga störningar från senare tids gruvverksamhet och det var svårt att avgöra om några spår från äldre tider fanns bevarade.

Bedömning

Lämningar från äldre tider delas in i två kategorier beroende på skyddsstatus, fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Fasta fornlämningar skyddas av Lagen om kulturminnen (SFS 1988:950) medan övriga kulturhistoriska lämningar skyddas av en hänsynsparagraf i Skogsvårdslagen (SFS 1979:429). Till övriga kulturhistoriska lämningar räknas yngre lämningar som är relativt vanligt förekommande. Bevakningsobjekt innebär att lämningens status inte kunnat avgöras vid en okulär besiktning utan måste utredas vidare t.ex. vid en exploatering. Beteckning uppgift om anges för de lämningar som endast är kända via kartmaterial, muntlig eller skriftlig källa. Beträffande den närmare tolkningen av vad som ska bedömas som fast fornlämning så är det länsstyrelsen som har det avgörande beslutet.

Lilla Bredsjön

De två jordrymningarna, nr 18 och 19, bedöms som övrig kulturhistorisk lämning. Dammvallen, RAÄ-nr 205, stod tidigare som bevakningsobjekt, men kartanalysen har visat att det är en relativt ny anläggning och den bör därför bedömas som övrig kulturhistorisk lämning. Även gårdstomten RAÄ-nr 129 stod som bevakningsobjekt. Inga bebyggelseämningar eller odlingsämningar kunde dock iakttas, varför den bör ändras till uppgift om. Det samma gäller gruvhålet RAÄ-nr 332. Gårdstomten RAÄ-nr 329 kvarstår som uppgift om men flyttas ca 150 meter österut. Området som helhet kan inte sägas utgöra eller ingå i kulturmiljöer med särskilt skyddsvärde.

Odalältet, Västra 1 och 2

Vattenrännan nr 20 med tillhörande skrådiken bör bedömas som fast fornlämning. Den kan möjligen beläggas i kartmaterial från 1767 och anknyter till andra fasta fornlämningar, RAÄ-nr 86 resp. 11, i norr och söder. Vattenrännan utgör en del av den omfattande infrastruktur som omgav själva gruvorna och hyttorna och är därför en viktig del av kulturmiljön och förståelsen av den historiska gruv- och metallhanteringen. Även stollgången bör bedömmas som fast fornlämning då den verkar ha tillkommit genom tillmakning och finns belagd på kartmaterial från 1700-talet (figur 11). Gruvområdet och ena husgrunden, nr 25-27, bedöms som övriga kulturhistoriska lämningar då de ligger i ett område med kraftig sentida störningar. Husgrunden nr 28 bör betraktas som bevakningsobjekt till dess ålder och funktion har fastställts.

Gruvområdet RAÄ-nr 86 utgör själva kärnan i de lämningar från äldre tiders gruvverksamhet som finns i och runt Garpenberg. Tillsammans med hyttområdet (RAÄ-nr 11) och vattenrännan (nr 20) samt Dalkarlsdammen med dammvall (RAÄ-nr 337) utgör gruvområdet en mycket viktig kulturmiljö för förståelsen av den äldre gruvverksamheten i Garpenberg. Trots kraftiga störningar i modern tid får man en uppfattning om ett medeltida gruvfälts struktur och småskalighet, vilket är mycket ovanligt i Sverige.

Sammanfattning

Boliden Mineral AB vill utreda fyra områden i Garpenberg inför framtida behov. Därför har Dalarnas museum fått i uppdrag att göra en kulturhistorisk utredning av fyra delområden, Lilla Bredsjön, Odalfältet, Västra 1 och 2. Stora delar av områdena var kraftigt påverkade av slamdammar och senare tids gruvverksamhet. Utredningen gjordes hösten 2010 och bestod av kartanalys och fördjupad fornminnesinventering. Syftet var att klargöra om det fanns forn- och kulturlämningar samt värdefulla kulturmiljöer inom utredningsområdet.

Kartanalysen kunde visa att odlingsmark och gårdstomter redan täckts över eller förstörts av senare tids verksamheter. Totalt kunde sju nya lämningar registreras: två jordrymningar, en vattenränna, två husgrunder, ett gruvområde och en stollgång. Av dessa bedömdes vattenrännan och stollgången som fast fornlämning. Den ena husgrunden bedömdes som bevakningsobjekt då dess ålder och funktion inte kunde bestämmas i fält. Dessutom besöktes tidigare registrerade lämningar med osäker status för att om möjligt fastställa denna.

Västra delen av områdena vid Odalfältet – Gruvsjön måste anses utgöra en mycket viktig kulturmiljö för förståelsen av äldre tiders verksamhet, medan övriga delar inte hade några speciella skyddsvärden då de innehöll yngre lämningar och/eller ofta var kraftigt påverkade av senare tids verksamhet.

Referenser

- Carlsson, E. & Sandberg, F. 2004. Kulturhistorisk utredning kring Gruvsjön och Ryllshyttan i Garpenbergs socken och Hedemora kommun, Dalarna. Dalarnas museum arkeologisk rapport 2004:4. Falun.
- Landholm, S. 1999. Nedre Bergslagen i Dalarna. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontoret, Bergshistoriska utskottet, serie H 108. Stockholm.
- Qvarfort, U. 1981. Sulfidmalmshanteringens början vid Garpenberg och Öster Silvberg. Jernkontorets bergshistoriska utskott H 20. Stockholm.
- Ugla, S./Widstrand, H. 1768/1943. Garpenbergs socken. Näsgårds län i Dalarna. Husby, Hedemora, Garpenberg, Folkärna, Grytnäs, Avesta, By, i forna tider. Från latinet av Hugo Widstrand 1943.

Arkiv

FMIS. Riksantikvarieämbetets fornminnesinformation. www.fmis.raa.se
Lantmäteriet, www.lantmateriet.se, arkivsök: Lantmäteristyrelsens arkiv, U13-57:1, U13-2:1, U13-2:2; Lantmäterimyndighetens arkiv: 20-GAR-59, 20-GAR-77

Tekniska och administrativa uppgifter

Ekonomiskt kartblad:	12G7d NÖ, 12G 7e NV
Socken:	Garpenberg
Fornlämning, raä nr:	75:1, 285, 287 och 288
Koordinater, SV (RT 90, 2,5 gon V):	X-66 90 000 Y-15 23 750
Höjd (RH 70):	150-245 m.ö.h.
Uppdragsgivare:	Boliden Mineral AB
Utförandetid:	14-15 september 2010
DM projektnummer:	1457
DM diarienummer:	59/10
Arkeologisk personal:	Greger Bennström Eva Carlsson
Projektansvarig:	Fredrik Sandberg

Dokumentationsmaterialet förvaras på Dalarnas museum.

18

Jordrymning, rund, 3 m diam och ca 2 dj med sluttande kanter. Vall runt om, utom i V, intill 4 br och 1,5 m h i Ö. Beväxt med 3 tallar och 3 granar. 13 m SV om elljusspår. Ö-sluttande småkuperad moränmark. Skogsmark, blandskog. 12G 7e NV, 225-230 m.ö.h. 2010-09-15 GB.

Övrig kulturhistorisk lämning.

19

Jordrymning, rund, 2 m diam och 1 m dj med branta kanter. Vall runt om, intill 2 m br och 0,5 m h. Fångstgropsliknande. Beväxt med 2 tallar och 2 mindre granar. SV delen av moränhöjd invid slamdamm. Skogsmark, barrskog. 12G 7d NÖ, 230 m.ö.h. 2010-09-15 GB.

Övrig kulturhistorisk lämning.

20

Vattenränna, för kraftutvinning, ca 500 m l (huvudriktning NNV-SSÖ). Rännan är mestadels 1 m br i botten och 3 m br längst upp och ca 2 m dj. I ÖNÖ kantas rännan av en jord- och stenvall, 1 m h och 3-6 m br. Rännan mynnar i ett schaktat och utplanat område vid hyttområdet RAÄ-nr 11. Från V ansluter 6 skrådiken, 20-80 m l (Ö-V), 1-3 m br och 2 m dj, med vallar på bådar sidor, 2 m br och 1 m h. Ö-sluttande moränmark. Skogsmark, barrskog. 12G 7e SV, 165-185 m.ö.h. 2010-09-15 GB.

Fast fornlämning.

25

Stollgång, öppning 2 x2 m, vilken fortsätter åt V in i berget. Åt Ö är en gång, ca 20 m l, 1 m br i botten och intill 3 dj i V, med kallmurade partier utmed kanterna. Gustafs stoll enl. historisk karta. Hällbunden moränmark. 12G 7e NV. 2010-09-15 GB.

Fast fornlämning.

26

Gruvområde, ca 150x120 m (N-S) bestående av en stor dagöppning med spår av flera schakt med mellanliggande väggar och öppningar till orter. Dagöppningen är omgiven av stora gråbergsvarp och minst 3 husgrunder av tuktad sten. N och V delarna av området ej undersökta. Hällbunden moränmark. 12G 7e NV. 2010-09-15 GB.

Övrig kulturhistorisk lämning.

27

Husgrund, 8x6 m (Ö-V) och 0,7 m h, av betong. I grunden är 2 gjutna betongfundament 1x1 m och 0,5 m h. Hällbunden moränmark. 12G 7e NV. 2010-09-15 GB.

Övrig kulturhistorisk lämning.

28

Husgrund/källare? Ca 20x20 m. I ÖSÖ är en vägg 20 m l (NNÖ-SSV) och 3 m h, kallmurad av tuktade stenblock. Mitt på väggen är en öppning, 2x2 m. En bit in i öppningen syns ett valv av tegel. Ovanpå anläggningen är grus, tegelkross och gråberg samt en rund gjuten betongplatta, 5 m diam. Hällbunden moränmark. 12G 7e SV. 2010-09-15 GB.

Bevakningsobjekt.

Raä 11

Hyttområde (R), 90x40 m st (VNV-ÖSÖ), bestående av 1 slaggvarp och 1 rost(?). Slaggvarp, ca 80x20 m st (VNV-ÖSÖ), intill 5 m h. Varpet är delat av en mindre bilväg som löper genom området i N-S riktning. Varpet är kraftigt täktskadat. Omedelbart Ö om bilvägen är en jordkällare anlagd i varpet. Slaggen utgörs av silver/bly- och kopparslagg 10 m N om slaggvarpets mellersta del är: Rost(?), 9 m diam, 1.5 m h, övertorvad. I ytan är enstaka stenar, 0.2-0.4 m st samt slagg.

Raä 32

Byggnadsminne, Gruvkapell. Det enda bevarade i Sverige, är troligen byggt på 1600-talet. 1947 flyttades det 150 m, till sin nuvarande plats, på grund av gruvdriften. Kapellet är uppfört av timmer i två våningar. Den övre våningen är indragen och har karaktär av italian (säteritak). Planlösningen är kvadratisk och fasaderna är klädda med locklistpanel. Taken, av vilket övervåningens är brutet och krönt av en lanternin, är täckta med bräder.

Raä 86

Gruvområde (R), 230x86 m st (NÖ-SV), bestående av ett 20-tal gruvhål eller överhöljda gruvhål. Bevarade äldre gruvhål finns i områdets SV del. Dessa är inhägnade och på grund av rasrisken kan ej någon beskrivning göras. Fältet är medeltida och de bevarade strukturerna i SV delen visar Odalfältets särart, i flera mindre brytningar. Huvudgruvorna är (beskrivna från norr): Lilla Hedningegruva, Directeursgruvan, Junkargruvan, Rålambsgruvan, Gamla Kupp-

gruvan, Rödgruvan, Eriksgruvan, Ulrikagruvan, Funkgruvan, Hedningegruvan, Lassesgruvan, Latvindsgruvan, Gunnarsgruvan, Knecktegruvan, Bergsmansgruvan eller Västgötegruvan, Biskopsgruvan och Lars Andersgruvan. Trots en kraftig sentida störning, kan man i områdets SV del få en uppfattning om ett medeltida gruvfälts struktur och småskalighet, vilket är mycket ovanligt. Jämför bland annat med Falun, vars övre, synliga struktur härrör från 1700-talet. I områdets SÖ del finns en för svenska gruvfält fullkomligt unik lämning, nämligen en gruvöverbyggnad från 1600-talet. Denna är anlagd i åttkantig form, av 3.5 m st stockar, med 2.5 m synlig höjd. Gruvöverbyggnaden framkom i samband med arbeten med att omanrika äldre gruvvarp. Inom Odalfältets område (NÖ delen) har även en kopparhytta legat. På Buschenfelds karta från 1705 anges "Slagg Warp efter gl hyttor".

Raä 129

By/gårdstomt, uppgift om.

Raä 205

Dammvall, ca 300 m l (Ö-V), intill 10 m br och intill 3 m h. Utlopp i V delen, medgjutet fundament för luckor i betong. Påbyggd med makadam. Farbar med bil. I bruk och uppförd i samband med att slamdamm anlades.

Raä 329

Gårdstomt, uppgift om. Tomten har överlagrats av dammen i Ö.

Raä 332

Gruvområde, uppgift om.

	hage
	mosse
	skog
	äng
	byggnad
	damm
	gruva
	gränsröse
	gård
	kalkugn
	stoll
	vaskverk
	åker
	hägnad
	markslagsgräns
	väg
	vatten
	gräns
	ytor

Besöksadress: Stigaregatan 2-4, tfn: 023-76 55 00

Postadress: Box 22, 791 21 Falun

www.dalarnasmuseum.se